

Operationeel Draaiboek Wolf

Fase 1

Operationeel Draaiboek Wolf - Fase 1

In opdracht van

Interprovinciaal overleg (IPO) - Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BACVP)

Versie juni 2016

Disclaimer

Aan opgenomen regelingen kunnen geen rechten worden ontleend. Raadpleeg de website van het IPO en BIJ12 unit Faunafonds voor de meest actuele informatie.

Inhoud

Inleiding	5
Voorgeschiedenis	5
Wettelijk kader	5
De wolf in Europa	6
Werkwijze	7
Bevoegdheden en mandatering	8
1. Aanwezigheid	9
Waarnemingen / Meldingen	9
Validatie	10
Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data	11
Rapportage	11
2. Risico's voor mensen en huisdieren	12
Voorkomen	12
Probleemwolf	12
3. Schade	15
Voorkomen	15
Bestrijden van schade	15
Tegemoetkomingen	15
4. Samenwerking	17
In Nederland	17
Binnen Europa	17
5. Communicatie	18
6. Vergunningen en ontheffingen	29
Flora- en faunawet	29
Wet dieren	30
Wet op de dierproeven	30
7. Financiën	31
8. Vervolg	32

9. Stroomschema	33
10. Literatuur	34
Bijlagen	35
Protocol vondst dode wolf	35
Protocol zichtwaarnemingen	38
Protocol keutelvondst	39
Protocol huilen	40
Protocol actief speuren	41
Protocol cameraval	42
Protocol wolfsspoor	43
Protocol wolfsprooi	44
Protocol gevangen wolf/aangereden wolf	46
Protocol veldbemonstering bijtwenden, t.b.v. DNA analyse	48
Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet	50
Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA analyse	51
DNA-monsterkit prooiresten wolf	52
Taxatierapport prooidier Wolf – Bij12/Unit Faunafonds	54
Taxatierapport prooidier wolf - toelichting	57
Preventieve maatregelen	59
Verklarende woordenlijst	60

Inleiding

Voorgeschiedenis

Sinds 1990 komen er weer wolven in ons buurland Duitsland voor. Nadat daar in 2002 de eerste voortplanting werd geconstateerd heeft er een snelle uitbreiding van het leefgebied van de wolf plaatsgevonden. Het werd daardoor steeds waarschijnlijker dat er ook wolven in Nederland gesignaleerd zouden worden. Inmiddels is dat gebeurd: in 2015 verbleef een jonge wolf die geboren was in Duitsland enige dagen in de provincies Drenthe en Groningen.

Om voorbereid te zijn op de komst van de wolf in Nederland hebben rijk, provincies en Faunafonds in 2011 opdracht gegeven aan onderzoeksbureau Alterra om de mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland te beschrijven. De Regiegroep Wolf, bestaande uit vertegenwoordigers van rijk, provincies en Faunafonds, heeft de uitvoering begeleid. Het rapport van Alterra verscheen in 2012 (Groot Bruinderink *et al.*, 2012).

Sindsdien hebben er verschillende bijeenkomsten plaatsgevonden waarbij maatschappelijke organisaties betrokken werden (Groot Bruinderink *et al.*, 2013a, Linnartz & Teunissen, 2013). Bovendien heeft Alterra samen met het platform Wolven in Nederland (WiN; Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal organisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden) en de universiteiten van Tilburg en Maastricht in opdracht van het rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink *et al.*, 2013b). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) van het Interprovinciaal overleg (IPO) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit operationeel draaiboek is primair bedoeld voor gebruik in relatie tot de provinciale verantwoordelijkheden met betrekking tot natuurbescherming, natuurbeheer, schadebestrijding en schade-afhandeling.

In het 'Voorstel voor een wolvenplan' wordt aangegeven dat maatschappelijke organisaties een 'wolvenbureau' ingesteld willen hebben waarin verschillende taken ten aanzien van wolven worden belegd. Het IPO-BACVP heeft echter aangegeven dat er in dit stadium van de vestiging van de wolf geen wolvenbureau wordt ingesteld, maar dat de opstellers van het operationeel draaiboek onderzoeken welke mogelijkheden er zijn om kennis over wolven te bundelen, bij voorkeur aansluitend bij bestaande structuren en maatschappelijke initiatieven.

Het IPO-BAC VP heeft tevens besloten het initiatief om in samenspraak met betrokkenen te komen tot een communicatieplan, te beleggen bij communicatiedeskundigen van provincies.

Wettelijk kader

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). De aanwijzing heeft tot gevolg dat het doden, vangen of opzettelijk verontrusten van in het wild levende wolven op grond van artikelen 9 en 10 van de Flora- en faunawet verboden is en dat het Faunafonds bevoegd is om te beslissen op aanvragen voor een tegemoetkoming in schade, veroorzaakt door wolven. Voor bestaande houders van in

gevangenschap geboren en gefokte wolven wordt vrijstelling verleend van het verbod om de dieren of daarvan afkomstige producten, onder zich te hebben.

Op grond van artikel 9 van de Flora- en faunawet is het verboden om een dier, behorende tot een aangewezen beschermde inheemse diersoort te doden, te verwonden of te vangen. De opzettelijke overtreding van dit verbod is een economisch delict dat op grond van artikel 2, eerste lid, van de Wet op de economische delicten wordt aangemerkt als een misdrijf.

De wolf in Europa

Wolven komen in Europa op diverse plaatsen voor: van Scandinavië tot in Spanje en Italië en vooral in Oost-Europa. In Duitsland vond de eerste voortplanting sinds lange tijd plaats in 2000 in de deelstaat Sachsen. Sindsdien is het aantal wolvenroedels in Duitsland sterk toegenomen en zijn er ruim 40 territoria bekend. In een deel van de territoria vindt ook voortplanting plaats. In de Graafschap Bentheim, nabij de Nederlandse grens, verblijft sinds 2014 een vrouwelijke wolf. De kans dat deze wolvin in Nederland kan worden aangetroffen is reëel, maar ook nakomelingen van wolven uit roedels in Nedersaksen, of zelfs verder, zouden Nederland kunnen aandoen. Uit DNA-analyse is gebleken dat de wolf die in maart 2015 gedurende enkele dagen door Noordoost-Nederland liep, afkomstig was uit een roedel uit het Duitse Munster. Ook in Frankrijk neemt het aantal wolven toe. In 2013 werd voor het eerst voortplanting geconstateerd in de Vogezen. In België werd in 2011 een wolf in de Ardennen waargenomen. Gezien de afstanden die zwervende wolven kunnen afleggen moeten we er rekening mee houden dat er ook in een groot deel van ons land zwervende wolven kunnen voorkomen. Door de realisatie van het Natuurnetwerk Nederland (voorheen Ecologische Hoofdstructuur, EHS) ontstaan verbindingen binnen Nederland maar ook aansluitingen op het Europese netwerk waardoor ook voor wolven verbindingen ontstaan met buitenlandse brongebieden. In principe komen er geen extra verbindingen voor wolven.

Het “voorstel voor een wolvenplan” onderscheidt vijf verschillende fases in de vestiging van de wolf:

fase 1: er bevindt zich (af en toe) een zwervende wolf in Nederland;

fase 2: er bevindt zich een territoriale wolf in Nederland;

fase 3: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar in Nederland;

fase 4: er bevindt zich een territoriaal wolvenpaar met jongen in Nederland;

fase 5: we bevinden ons tien jaar na deze eerste voortplanting.

Dit operationeel draaiboek heeft betrekking op de eerste fase, die van de situatie waarbij een zwervende wolf Nederland aan doet. Als een zwervende wolf enige tijd in dezelfde omgeving verblijft, kan dat duiden op territoriumvorming waardoor de scheiding tussen fase 1 en 2 niet altijd helder is. De tweede fase gaat in als uit betrouwbare meldingen blijkt dat een wolf een half jaar in een bepaald gebied verblijft. Dit draaiboek voorziet daarom ook in deze overgangsfase. Omdat het niet bekend is of volgende fases snel zullen volgen wordt echter geadviseerd om ook voor de fases 2 tot en met 4, als er vestiging van wolven heeft plaatsgevonden, al voorbereidingen te treffen.

De fase waarin een territoriale wolf zich in een gebied voordoet wordt beschouwd als het moment dat er sprake is van wolvenleefgebied.

Werkwijze

In april 2014 is de regiegroep wolf gestart met het project dat moest resulteren in een Operationeel draaiboek voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Het 'Voorstel voor een wolvenplan' is hierbij uitgangspunt geweest.

De volgende personen hebben meegeschreven aan het Operationeel draaiboek Wolf fase 1: Ron Beenen (Provincie Utrecht), Jessica Grootenboer (Provincie Utrecht), Daan Jacobs (BIJ12/Unit Faunafonds), Sabine Ketele (Ministerie van Economische Zaken), Paula Kleine (Provincie Drenthe), Edo Knegtering (Ministerie van Economische Zaken), Sabrina Leidelmeijer (BIJ12), Peter Venema (Provincie Drenthe), Ronnie Vos (Provincie Groningen), Paul Voskamp (Provincie Limburg).

Er zijn overleggen gepland waarbij de aanbevelingen uit het 'Voorstel voor een wolvenplan' uitvoerig zijn bediscussieerd en waarbij, indien noodzakelijk, ook externe deskundigen betrokken zijn. Er hebben oriënterende gesprekken plaatsgevonden met delegaties van WiN en onderzoeksbureau Alterra. Deze beide hebben voorstellen gemaakt over hun mogelijke bijdragen aan de uitvoering van het operationeel draaiboek. Deze voorstellen zijn door de regiegroep beoordeeld en, wanneer dit doelmatig was, opgenomen in het voorliggende operationeel draaiboek.

Tijdens het verblijf van een zwervende wolf in de provincies Drenthe en Groningen in het vroege voorjaar van 2015 is veel ervaring opgedaan over handelwijzen. Deze ervaringen zijn in het voorliggende draaiboek verwerkt.

Het hoofdstuk over communicatie is als opgesteld door communicatiemedewerkers van de provincies Utrecht en Drenthe en BIJ12.

In hoofdstuk 9 wordt schematisch aangegeven welke handelingen er in verschillende situaties noodzakelijk zijn en wie daarbij betrokken zijn.

Ten slotte bestaat een deel van de bijlagen uit protocollen die door Alterra zijn opgesteld in het kader van het 'Voorstel van een wolvenplan'. Alterra heeft deze protocollen, die voor een deel ook uitgetest zijn in rollenspelen tijdens een bijeenkomst met maatschappelijke partijen, beschikbaar gesteld voor dit operationeel draaiboek. Ze zijn vrijwel ongewijzigd opgenomen in bijlagen 1 tot en met 17. Het taxatierapport prooidier wolf van BIJ12/UnitFaunafonds, waarin een aantal protocollen zijn verwerkt, is opgenomen als bijlage 14.

Op basis van praktijkervaringen met zwervende wolven kan aanpassing van dit operationeel draaiboek noodzakelijk blijken te zijn. Het draaiboek dient daarom ook gezien te worden als een groeidocument, waarin naast tekstuitbreiding voor de volgende fasen van vestiging, ook aanvullingen en correcties zullen worden aangebracht. Er is in dit draaiboek uitgegaan van de vigerende Flora- en faunawet. Met de inwerkingtreding van de Wet Natuurbescherming in 2016, zullen er meer taken en bevoegdheden bij de provincies belegd worden. Dit zal ongetwijfeld ook aanpassingen in een volgende versie vergen.

Bevoegdheden en mandatering

Provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van wolven, tenzij expliciet is aangegeven dat de verantwoordelijkheid elders ligt of naar een ander overgaat. De Unit Faunafonds van de uitvoeringsorganisatie BIJ12 draagt zorg voor de behandeling van schades en voor voorlichting met betrekking tot schadepreventie.

1. Aanwezigheid

Waarnemingen / Meldingen

Het is van belang om bij het vermoeden van de aanwezigheid van een of meerdere wolven, snel zekerheid hieromtrent te verkrijgen en de gegevens hierover vast te leggen en te kunnen rapporteren. Daartoe zijn de nodige acties noodzakelijk, die in dit hoofdstuk worden weergegeven. De meeste van deze activiteiten behoren tot de reguliere taken van de genoemde organisaties en behoeven derhalve geen additionele financiering.

Het is zinvol om een vaste plaats te hebben waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Daarom wordt er een wolvenmeldpunt, ingericht. WiN wordt verzocht hier invulling aan te geven. BIJ12/Unit Faunafonds is opdrachtgever en zal door middel van een overeenkomst duidelijkheid scheppen over de taken en bemensing van dit wolvenmeldpunt. Voor de definitieve beoordeling van schade aan landbouwhuisdieren in relatie tot een eventuele tegemoetkoming blijft BIJ12/Unit Faunafonds verantwoordelijk. Het wolvenmeldpunt verwijst, indien het aannemelijk is dat schade aan landbouwhuisdieren door de wolf is veroorzaakt, hiervoor naar BIJ12/Unit Faunafonds.

De deskundigheid bij het wolvenmeldpunt dient vergelijkbaar te zijn met de deskundigheid die verkregen wordt door het volgen van de instructiebijeenkomst DNA-monsternamen van Alterra en de cursus "Documentatie van wolvenmeldingen" welke door LUPUS (Instituut voor Wolvenmonitoring en -onderzoek in Duitsland) aangeboden wordt.

WiN verzamelt en beoordeelt meldingen van mogelijke wolven. Alle meldingen worden ingevoerd in de Nationale Databank Flora en Fauna (NDFD). Meldingen worden gevalideerd door de Zoogdiervereniging en zijn op detailniveau beschikbaar voor medewerkers van de provincies en BIJ12. Dit wordt vastgelegd in de overeenkomst tussen WiN en BIJ12/Unit Faunafonds

Validatie gebeurt in eerste instantie op basis van kenmerken die telefonisch en, per mail of via sociale media of waarnemingssites al of niet met foto's of video's, gemeld worden. Bij een serieuze verdenking van de aanwezigheid van een wolf kan ook overgegaan worden tot veld- en moleculair onderzoek om de determinatie te bevestigen. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn bij de vondst van een prooi behorend tot een wilde diersoort. Er dient dan zo snel mogelijk, bij prooidieren binnen 24 uur, DNA-materiaal veiliggesteld te worden. Ook bij de vondst van uitwerpselen waarvan het waarschijnlijk is dat die afkomstig zijn van een wolf kan genetisch onderzoek uitsluitend bieden. Nadat door een deskundige monsters zijn genomen, kunnen prooiresten van wilde dieren achtergelaten worden in het veld. Alterra wordt gevraagd om in het veld sectie op het prooidier te verrichten. De provincie beslist, na overleg met WiN, of er opdracht wordt verstrekt voor DNA-onderzoek of sectie. WiN beoordeelt in overleg met de betrokken provincie of een cameraval ingezet wordt. Medewerkers van WiN of door hen geïnstrueerde deskundigen plaatsen deze cameravallen en dragen zorg voor de analyse van de beelden.

Na het vinden van een wilde prooi wordt door een deskundige de omgeving afgespeurd volgens standaard protocol (zie bijlagen 5 en 8). Er worden, ook door de deskundige, foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooi, detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd geslacht conditie van de prooi,

doodsoorzaak, sectie in het veld (vraatbeeld en onderhuidse sporen) worden door de deskundige geregistreerd volgens het protocol.

Voor het veiligstellen en de analyse van DNA-materiaal wordt een overeenkomst gesloten door BIJ12 met WiN en Alterra.

Bij de vondst van een verse dode wolf wordt de politie of een BOA ingeschakeld. Deze besluit of technische recherche of eventueel het NFI ingeschakeld dient te worden. Het Openbaar ministerie bepaalt of nader onderzoek wordt ingesteld. Een gevonden kadaver wordt altijd veiliggesteld (in koeling, maar niet bevroren) en zo snel mogelijk naar het DWHC vervoerd. Alterra heeft de benodigde ontheffing om een wolf te vervoeren en kan anderen machtigen om van de ontheffing gebruik te maken. Bij de vondst van een dode wolf wordt de omgeving afgespeurd volgens protocol (bijlage 1). Er worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de dode wolf en detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (euromunt o.i.d.). Dierenambulances en kantoniers worden vooraf door de provincie geïnformeerd door middel van een brochure over de handelswijze bij de vondst van een wolf.

De dode wolf (of rest) wordt vervoerd naar DWHC in Utrecht. In beginsel vindt er aanvullend onderzoek plaats. In ieder geval dienen doodsoorzaak, leeftijd, conditie, voortplantingsstatus en herkomst onderzocht te worden. DWHC meldt volgens protocol de vondst aan Alterra, CVI, RIVM en Naturalis zodat bij voorkeur dezelfde dag nog een gezamenlijke sectie te Utrecht kan worden verricht. DWHC heeft hierbij de leiding. Naturalis opent het dier zodat huid en skelet zoveel mogelijk intact blijven voor het prepareren/conserveren. Alle betrokkenen volgen bij sectie het protocol (bijlage 1). De sectie wordt op foto en/of film vastgelegd.

Indien een wolf gevangen wordt of anderszins in handen komt, kan het aanbrengen van een zender veel informatie verschaffen over het ruimtelijk gebruik door de wolf. In eerste instantie dragen de provincies de kosten voor het beschikbaar hebben van een zender. Voor de noodzakelijke vergunningen en ontheffingen zie hoofdstuk 6.

Bij persuitingen zoveel mogelijk aansluiten bij standaard omschrijvingen van de waarschijnlijkheid dat de waarneming werkelijk een wolf betreft (SCALP-criteria; zie verder verklarende woordenlijst). Het is de wens van veel terreinbeheerdersom betrokken te worden bij persuitingen. Daarom voorafgaand aan persuitingen contact leggen met de grondeigenaar / terreinbeheerder.

Validatie

Validatie van waarnemingen of meldingen kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Voordat een melding in de NDFP wordt opgeslagen vindt validatie door deskundigen van de Zoogdiervereniging plaats. Weefsel- of celmateriaal wordt door Alterra gevalideerd. Altijd dient de basis voor de validatie vastgelegd te worden. Over de berichtgeving rond de gevalideerde waarneming worden, indien relevant, afspraken gemaakt met de verschillende betrokkenen, bijvoorbeeld met de terreinbeheerder van de grond waar de waarneming is gedaan.

Verwerking en opslag van wolvenmateriaal en data

In de protocollen worden de instellingen genoemd die betrokken zijn bij de afhandeling bij de vondst van een wolf of wolvenprooi. De protocollen zijn in overleg met deze instellingen opgesteld. Voor een deel horen de handelingen bij de normale activiteiten. Waar het extra handelingen zijn worden er vooraf afspraken gemaakt over de vergoeding van kosten.

Bij afnemen van materiaal bij kadavers dienen altijd de nodige voorzorgsmaatregelen genomen te worden om de onderzoeker zo goed mogelijk te beschermen tegen mogelijke infecties. De protocollen, al dan niet in combinatie met standaard werkwijzen in laboratoria, voorzien hier in.

Voor de noodzakelijke documenten als vergunningen, ontheffingen en certificaten wordt verwezen naar hoofdstuk 6.

Wolven en wolvenmateriaal dient voor toekomstig onderzoek zo veel mogelijk bewaard te worden. Deels betreft dat al dan niet geprepareerd materiaal en deels betreft dat analysegegevens. In opdracht van het Ministerie van Economische Zaken werkt Alterra aan het optimaliseren van de uitwisseling van materiaal en data voor moleculair onderzoek tussen onderzoeksinstituten in Europa. Hierbij hoort ook het bevorderen dat referentiesystemen op Europees niveau zijn afgestemd en de informatie op een efficiënte manier kan worden gedeeld.

Naturalis slaat skelet en huiden op (al of niet geprepareerd als tentoonstellingsdier). Opgewerkt DNA-materiaal en weefsels worden bij zowel Alterra als bij Naturalis beheerd.

Rapportage

Voor de eerste fase is rapportage aan het ministerie van Economische Zaken in verband met de zesjaarlijkse verantwoording naar de Europese Commissie nog niet gecompliceerd. Volstaan kan worden met een melding. Wel kan rapportage van belang zijn als communicatiemiddel (zie hoofdstuk 5).

In het onderhandelingsakkoord decentralisatie natuur staat ten aanzien van soorten en habitats dat de provincies de data verzamelen en dat het Rijk deze aanbiedt aan de Europese Commissie. De dataverzameling gaat volgens een door Rijk en provincies uit te werken eenvoudige monitoringssystematiek, die niet verder gaat dan de Europese rapportageverplichting. Voor de wolf volstaat, in de fase van zwervende wolven, de registratie van alle gevalideerde waarnemingen in de NDFP en het daarvan beschikbaar stellen aan het Rijk.

2. Risico's voor mensen en huisdieren

Voorkomen

Het ligt niet voor de hand om in de fase van zwervende wolven regio's aan te wijzen waar op voorhand de risico's voor mensen te groot zijn. In bijvoorbeeld Duitsland, Italië, Frankrijk en Spanje waar al jarenlang wolven voorkomen, is het niet noodzakelijk geweest om gebieden te vrijwaren van wolven.

Gewenning aan mensen (habituatie) van wolven, waarbij natuurlijke schuwheid verdwijnt, dient voorkomen te worden. Omdat het lokken van wolven ten behoeve van fotografie of beleving onwenselijk is, dient hier in de communicatie aandacht aan geschonken te worden. Een algemeen verbod op het uitleggen van lokvoer lijkt op dit moment niet noodzakelijk.

Maatregelen

Bevoegd gezag om maatregelen toe te staan of te laten nemen zijn de colleges van gedeputeerde staten van de provincies. Zij kunnen op grond van de Flora- en faunawet (of de Wet natuurbescherming, na de inwerkingtreding van deze wet) beslissen om het vangen of doden toe te staan wanneer bijvoorbeeld de openbare veiligheid in het geding is. Voor er dergelijke maatregelen genomen kunnen worden dienen andere bevredigend oplossingen te worden afgewogen. Indien die niet voorhanden zijn, dan is ingrijpen mogelijk. Dat kan bijvoorbeeld door een wolf te vangen. Het is daarbij een optie om het dier te voorzien van een zender waardoor bij noodzaak de wolf snel opgespoord kan worden. Voor het vangen en zenderen wordt de wolf in principe verdoofd. Dit dient altijd onder verantwoordelijkheid van een dierenarts te gebeuren.

De enige uitzondering is een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, waarbij de situatie zodanig acuut is dat het niet mogelijk is dat gedeputeerde staten een afweging maken. In zo'n geval kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (gemeentewet art 175 en 176) optreden. Doden kan met een dodelijke injectie of met het geweer plaatsvinden.

Voor gevangen wolven die niet direct teruggezet kunnen worden dient een opvanggelegenheid beschikbaar te zijn. Hoewel opvangen voor een volwassen wolf moeilijker kan zijn wordt in eerste instantie toch gekozen voor opvang. Voor er tot vangen wordt overgegaan dient een opvangmogelijkheid geregeld te zijn om bij noodzaak de wolf direct daarheen te kunnen brengen. Omdat er zich onder de door RVO geschikt bevonden opvanglocaties voor wilde dieren, geen voor wolven geschikte opvanglocaties bevinden, dient hierin op korte termijn te worden voorzien.

Er kan zich een situatie voordoen waarbij ingrijpen bij een gewonde wolf noodzakelijk is; bijvoorbeeld bij een aanrijding. In een dergelijk geval zal een dierenarts de afweging moeten maken of behandeling mogelijk is of niet. Na herstel dient de wolf weer zo spoedig mogelijk teruggeplaatst te worden in een geschikt natuurgebied.

Probleemwolf

Een probleemwolf is een wolf die zich opvallend gedraagt tegenover de mens (afleggen schuwheid, agressie). Tabel 1 geeft richting bij het beoordelen of een wolf als probleemwolf beschouwd moet worden. Op basis van ervaringen kan het noodzakelijk zijn om deze tabel aan te passen. In Nederland

en Duitsland heeft in het voorjaar van 2015 een wolf rondgezworven die weliswaar afwijkend gedrag vertoonde maar niet als een probleemwolf geïdentificeerd werd. Er dient dus weloverwogen besloten te worden in hoeverre een wolf als een probleemwolf beschouwd wordt, zeker als daaraan onomkeerbare maatregelen verbonden zijn. Uit Duitsland zijn geen gevallen bekend van probleemwolven. Indien een probleemwolf een acuut gevaar voor mensen vormt en ingrijpen noodzakelijk is kan een burgemeester besluiten het dier te laten doden. Vanwege de grote mobiliteit van wolven ligt het voor de hand om bij een probleemwolf direct op te schalen naar het niveau van de Veiligheidsregio en de beslissingsbevoegdheid daar neer te leggen. In beginsel besluit de provincie of vangen of doden aan de orde is. Enkel bij acuut gevaar voor personen kan de gemeente beslissen.

Tabel 1. Omgang met probleemwolven: gedrag van wolven, oorzaak, inschatting situatie en maatregel. Gewijzigd overgenomen uit Voorstel voor een wolvenplan. Groen is geen probleemwolf, oranje is een potentiële probleemwolf, rood is een probleemwolf.

thema	Gedrag	Oorzaak	Inschatting	Maatregel	Juridische basis Ffwet	Opmerkingen
Wolf en bebouwing	Wolf bezoekt 's nachts bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf bezoekt overdag bebouwd gebied	Normaal gedrag, wolf mijdt mensen maar niet bebouwing	Ongevaarlijk	Geen/ eventuele beschikbare voedselbronnen verwijderen	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf verblijft langdurig (minimaal twee weken) of nabij bebouwd gebied	Divers: Paartijd, zoekt partner of ziet honden als concurrent Voedselbronnen Sociale verhouding met hond	Monitoren, mogelijk conditionerings en habituatieprobleem, hybridisatie, letsel hond	Oorzaak opsporen en wegnemen, wolf verjagen en eventueel zenderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid;	Maatregel: voorlichting publiek Criteria zenderen: zie elders
Wolf en mensen	Wolf vlucht niet meteen maar observeert mensen	(Jonge) wolf heeft nog geen slechte ervaring meegemaakt	Ongevaarlijk/ oppassen voor lokken en voeren	Geen/ oppassen voor habituatie	n.v.t.	Maatregel: voorlichting publiek
	Wolf benadert actief meermaals mensen	Mogelijk sterke voerconditionering en habituatie	Kritisch, kans op habituatie, agressief gedrag en letsel mens	Wolf verjagen en eventueel zenderen, publiek waarschuwen niet te voeren, indien	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid	Maatregel: voorlichting publiek, gebieden (tijdelijk) sluiten voor publiek? Criteria zenderen: zie elders

				geen resultaat verwijderen	en openbare veiligheid;	
	Wolf reageert agressief op mensen zonder aanleiding	Extreme habituatie, hondsdoelheid	Gevaarlijk	Wolf verwijderen	Art 67.1.a. Aanwijzing in het belang van de volksgezondheid en openbare veiligheid door provincie in nauw overleg met veiligheidsregio	Wie besluit? In acuut geval burgemeester / politie?

Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het zenderen van een wolf uiteraard interessant maar vanuit het perspectief omgaan met een 'probleemwolf' is het niet steeds nodig om een wolf te vangen en te zenderen. Zenderen dient hier geen ander doel dan het dier te kunnen identificeren en/of snel te kunnen opsporen. Het heeft in deze context nadrukkelijk geen wetenschappelijke onderzoeksdoelen. Het vangen en zenderen van een probleemwolf is aan de orde als er:

- a) twijfel bestaat of het probleem wordt veroorzaakt door hetzelfde individu of dat er meerdere wolven bij (kunnen) zijn betrokken. In een dergelijk geval is het relevant om een eventuele definitieve maatregel (doden) op het juiste dier toe te passen. Het volgen van een gezenderd dier kan hiertoe bewijs leveren of juist vrijpleiten.
- b) een probleemwolf wordt gevangen en wordt uitgeplaatst naar een ander leefgebied. Theoretisch voorbeeld: een dier dat ivm problemen met vee in het Zuid-Hollandse veenweidegebied daar wordt weggevangen en op de Veluwe wordt losgelaten. Het is van belang om dan te kunnen volgen of het dier zich daar (weer) richt op natuurlijke prooien of dat er sprake is van een echte vee-specialist, en ook om te kunnen volgen of het dier niet meteen terugloopt naar het gebied waaruit deze was verwijderd.

Juridische basis voor ingrijpen:

GS kunnen op basis van art 67 (aanwijzing) en 68 (onthefing) wat doen bij beschermde dieren. Een onthefing is gebruikelijk bij planmatig beheer, gewoonlijk op basis van een faunabeheerplan. Dat is bij een probleemwolf niet aan de orde, het gaat om meer dringende zaken. Art 67 biedt de mogelijkheid om in een aantal gevallen actief te kunnen ingrijpen (verjagen, schieten). Dat is bij een probleemwolf meer gepast. Wolf-hond conflicten zijn lastig. De FF-wet heeft het over vee, niet over huisdieren. Volksgezondheid en openbare veiligheid draait om de veiligheid van mensen. Een wolf die een hond aanvalt is niet automatisch een risico voor de mensen.

3. Schade

Voorkomen

Grondgebruikers zijn verantwoordelijk voor het nemen van preventieve maatregelen bij dreiging van belangrijke schade door beschermde diersoorten. Omdat er in Nederland nog weinig ervaring bestaat met dergelijke maatregelen ter voorkoming van wolvenschade is het zinvol om extra informatie over preventie door BIJ12/Unit Faunafonds beschikbaar te stellen. Het is aannemelijk dat grondgebruikers schade willen voorkomen of beperken.

Over het aantal schapen dat jaarlijks gedood wordt door honden, is voor de provincie Limburg informatie beschikbaar over de periode 2002 – 2012 (Hove & Penning, 2012). In die periode viel ongeveer 0,5% van de schapen van de geënquêteerde schapenhouders jaarlijks ten prooi aan een hond. Hoewel een dergelijk onderzoek niet in alle provincies hoeft te worden uitgevoerd is het wel zinvol om ook een indicatie te hebben over deze vorm van uitval in provincies die minder rijk zijn aan prooidieren. Een vergelijkbaar onderzoek in een van de noordelijke provincies en in de Randstad wordt daarom aanbevolen.

Bestrijden van schade

Schade aan landbouwhuisdieren of hobbymatig gehouden dieren door een rondzwervende wolf valt moeilijk te voorkomen. Het is voor een ieder immers onvoorspelbaar of en waar een wolf zal opduiken. Houders van kwetsbare dieren (schapen, geiten) kunnen slechts met preventieve middelen (elektrisch gaas, bewakingshonden, fladderlint) het risico op schade verkleinen. Het bestrijden van schade door bijvoorbeeld een wolf te doden is in principe niet mogelijk. Wolven zijn in Nederland een ernstig bedreigde en streng beschermde diersoort.

Tegemoetkomingen

Het BIJ12/Unit Faunafonds kan onder voorwaarden een tegemoetkoming verlenen voor schade veroorzaakt door beschermde inheemse diersoorten aan bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren. Schade aan niet-bedrijfsmatig geteelde landbouwgewassen of gehouden landbouwhuisdieren is een algemeen maatschappelijk risico dat burgers geacht worden zelf te dragen.

In geval van bedrijfsmatig gehouden landbouwhuisdieren (dit dient te blijken uit de Gecombineerde Opgave bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland) die ten prooi gevallen zijn aan een wolf moet, wanneer een tegemoetkoming in de schade gewenst is, altijd een aanvraag tot tegemoetkoming BIJ12/Unit Faunafonds ingediend te worden via www.faunaschade.nl.

In het geval van aangetoonde schade door een wolf wordt er in de eerste fase een uitzondering gemaakt: er kunnen ook tegemoetkomingen worden verstrekt bij niet-bedrijfsmatig gehouden schapen en geiten, voor zover dat past binnen de mogelijkheden die de EU-regels hiervoor bieden. Ook hiervoor dient een aanvraag tot tegemoetkoming ingediend worden via www.faunaschade.nl.

Om DNA veilig te stellen dient de prooi bij voorkeur binnen 24 uren door een deskundige van BIJ12/Unit Faunafonds bezocht te worden om DNA-monsters te nemen. In principe worden prooidieren veilig gesteld voor analyse. Daarnaast wordt de omgeving afgespeurd volgens

Taxatierapport prooidier wolf (zie bijlage 14) en worden foto's gemaakt van de omgeving van de vindplaats, de prooien detailopnames van verwondingen inclusief referentieobject (meetlat o.i.d.). De datum, vinder, vindplaats (gps), leeftijd, geslacht, conditie van de prooi en vraatbeeld worden genoteerd. Nadat de monsters zijn genomen, wordt het kadaver voor sectie naar Alterra vervoerd. De veehouder dient daarvoor een afstandsverklaring te tekenen. Alterra heeft de benodigde ontheffingen om dode landbouwhuisdieren te mogen vervoeren en machtigt de deskundige om het kadaver naar hen te vervoeren. Indien de prooi gewond is maakt de ondernemer de afweging of genezen mogelijk en kosteneffectief rendabel is; een dierenarts wordt hierbij in opdracht van de veehouder betrokken.

BIJ12/Unit Faunafonds taxeert de schade. Aanvragen tot tegemoetkoming worden in de eerste fase volgens de beleidsregels van het Faunafonds beoordeeld, waarbij er geen eigen risico wordt berekend. Het behandelbedrag wordt terugbetaald indien de deskundige van het wolvenmeldpunt, voorafgaand aan een aanvraag tot tegemoetkoming, het op voorhand niet uitsluit dat de schade veroorzaakt was door een wolf, ook als later een andere doodsoorzaak wordt vastgesteld. In de eerste fase worden preventieve maatregelen niet verplicht gesteld om in aanmerking te komen voor een tegemoetkoming van het Faunafonds. Een tegemoetkoming wordt verleend indien het dier met zekerheid (blijkend uit foto's of genetisch materiaal) of zeer waarschijnlijk (blijkend uit sporen in het veld wanneer een genetische test geen uitsluitel biedt) door een wolf is gedood. Als veldsporen/sectie/genetisch onderzoek geen van alle met zekerheid of hoge waarschijnlijkheid op een wolf wijzen dan wordt aangenomen dat een wolf niet de oorzaak is en wordt een tegemoetkoming afgewezen¹.

Indien een gehouden prooidier verwond is en behandeld is door een dierenarts, kan er bij BIJ12/Unit Faunafonds een tegemoetkoming in de kosten worden aangevraagd. Deze tegemoetkoming bedraagt 80% van de kosten van behandeling door een dierenarts met een maximum van de marktwaarde van het dier. Wanneer het dier na dierenartsbehandeling en aantoonbaar door toedoen van de wolf overlijdt, dan bedraagt de hoogte van de tegemoetkoming maximaal twee keer de marktwaarde: tegemoetkoming in de dierenartskosten, zoals boven aangegeven, plus de marktwaarde van het dier.

---

¹ Eventuele afwijzing van een tegemoetkoming staat dus los van restitutie van het behandelbedrag.

4. Samenwerking

In Nederland

Een wolvenbureau is op dit moment nog niet noodzakelijk. Het is echter van belang om kennis en ervaring die in Nederland aanwezig is, op een efficiënte manier te benutten. Het wolvenmeldpunt vervult samen met BIJ12/Unit Faunafonds een spilfunctie in de samenwerking binnen Nederland. Samenwerking tussen onderzoeksinstellingen binnen Nederland is geregeld door middel van de in de bijlagen opgenomen protocollen.

Binnen Europa

Bij overleggen over grensoverschrijdende wetgeving en verdragen is het Ministerie van Economische Zaken gesprekspartner voor andere Europese landen. In andere situaties zijn de provincies op ambtelijk niveau verantwoordelijk voor grensoverschrijdende samenwerking.. Contacten van de Regiegroep Wolf met het Wolfsbüro in Duitsland zijn inmiddels gelegd en worden voortgezet. Het is zinvol om in contacten met groepen in landen waar wolven al langer verblijven kennis te vergaren over ervaringen met monitoring. Afstemming over de wijze van monitoring is wenselijk.

Het Ministerie van Economische Zaken is aangesloten bij het 'Large Carnivore Initiative Europe' en de 'Group of Experts on the Conservation of Large Carnivores' onder het Verdrag van Bern, die zich onder andere bezig houdt met wolven op Europese schaal. Provincies verzoeken het Rijk om deelname aan deze overleggen voort te zetten en de provincies actief te informeren over de uitkomsten daarvan.

5. Communicatie

Achtergrond

Met de decentralisatie van een aantal rijkstaken zijn de provincies verantwoordelijk geworden voor de wolf. Om voorbereid te zijn op de (terug)komst van de wolf in Nederland is er onder meer een Regiegroep Wolf opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van rijk, provincies en het Faunafonds van BIJ12. Onderzoeksbureau Alterra, platform Wolven in Nederland en de universiteiten van Tilburg en Maastricht hebben daarnaast in opdracht van het rijk een 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' opgesteld (Groot Bruinderink et al., 2013). Dit rapport was voor de Bestuurlijke Adviescommissie Vitaal Platteland (BAC VP) aanleiding om de Regiegroep Wolf opdracht te geven om een operationeel draaiboek op te stellen voor de eerste fase van de vestiging van de wolf in Nederland. Dit communicatieplan maakt onderdeel uit van dit draaiboek.

Het Rijk

Het rijk is verantwoordelijk voor het wettelijke kader, borgen van het internationale beschermingsregime voor de wolf en rapportage aan de EU over de stand van zaken met betrekking tot het voorkomen van de wolf. Daar waar formele wettelijke borging nodig is, of daar waar formele internationale afspraken over de wolf vastgelegd moeten worden is het rijk verantwoordelijk.

Provincies

De provincies hebben een belangrijke taak om Nederlandse boeren en burgers, die het samenleven met de wolf al generaties lang verlerd zijn, te begeleiden in het proces van herkolonisatie. Dit draait om (bevorderen van) goede informatieverstrekking over de wolf, snelle afhandeling van meldingen en landbouwschade en, indien nodig, het nemen van acties die boeren en burgers het vertrouwen geven dat de veiligheid niet in het geding zal zijn. Daartoe dient ook een operationeel draaiboek waar dit communicatieplan bij hoort.

Provincies zijn verantwoordelijk voor de uitvoering van faunabeleid in Nederland. Bij de beschermde inheemse diersoort Wolf komt dat neer op het nemen van maatregelen om deze diersoort in stand te houden. De unit Faunafonds van BIJ12 heeft als taak de provincies hierbij te helpen en ondersteunen. Zij is immers opgericht voor en door de provincies. Sinds januari 2014 is het Faunafonds ondergebracht bij BIJ12. De provincies hebben de regie over de communicatie.

Faunafonds

De afhandeling van schadegevallen veroorzaakt door de wolf gebeurt door het Faunafonds. Om schade veroorzaakt door de wolf te vergoeden moet helder zijn wat de oorzaak is. Het Faunafonds is een uitvoeringsorganisatie van de provincies en is als unit ondergebracht bij BIJ12. Het Faunafonds heeft per provincie budget om schade te vergoeden en voeren dit uit volgens beleidsregels waar de provincies instemming voor hebben gegeven. Het Faunafonds is in deze dus beleidsarm en voert slechts uit.

Naast het afhandelen van schadegevallen geeft het Faunafonds neutraal advies aan haar doelgroepen en heeft daarvoor de kennis in huis. Zij zet zich daarom in om voorlichting aan boeren en jagers te geven via de website, e-mails en/of direct contact met de consultant.

Wolven in Nederland

Wolven in Nederland is een op eigen initiatief gestart samenwerkingsverband van diverse organisaties met raakvlakken op het gebied van wolven. (zie verder [websitehttp://www.wolveninnederland.nl/](http://www.wolveninnederland.nl/))

In het 'Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland' (Groot Bruinderink et al., 2013) was voorgesteld om "Wolven in Nederland" min of meer te transformeren naar een wolvenbureau, zoals dat ook in een aantal Duitse deelstaten is ingesteld. De BACVP meent dat een wolvenbureau een stap te ver is, maar de provincies zien wel heil in een beperkte variant: een wolvenmeldpunt/wolvenloket.

Dit wolvenloket dient primair voor een snelle eerste screening van meldingen op waarschijnlijkheid. De taken en verantwoordelijkheden van dit wolvenmeldpunt worden via het Faunafonds/BIJ12 formeel in een overeenkomst vastgelegd. Communicatie naar derden loopt –tenzij anders is afgesproken- altijd via BIJ12 en provincies. Wolven in Nederland is als leverancier van informatie altijd volgend en nooit initiërend in de communicatie.

Alterra

Alterra beschikt over expertise om door middel van DNA-onderzoek vast te stellen of er in monsters (bijv. haren, keutels, prooiresten) sprake is van wolf-DNA. Daarnaast heeft Alterra expertise om door middel van sectie op prooidieren (wilde en landbouwdieren) te beoordelen of een wolf als mogelijke dader kan worden aangemerkt van de schade. Op verzoek van rijk en provincies bevordert Alterra internationale standaardisering van DNA-onderzoek. Dat maakt de uitwisseling van informatie en kennis tussen verschillende instituten en landen gemakkelijker.

Onderzoeksinstituut Alterra handelt in opdracht van het Faunafonds van BIJ12, voor de provincies. Voor het vergoeden van de kosten (waarde) van een dood landbouwhuisdier door het Faunafonds aan gedupeerde eigenaren is het noodzakelijk om de dader/doodsoorzaak met een hoge mate van zekerheid te kunnen aantonen. Alterra is als leverancier van informatie altijd volgend en nooit initiërend in de communicatie.

Door middel van DNA-onderzoek kan vastgesteld worden of de schade wel of niet is veroorzaakt door een wolf. De uitslag van het onderzoek wordt door het Faunafonds overhandigd aan de provincies. Het onderzoek wordt gepubliceerd op de websites van Alterra, het Faunafonds en eventueel de provincies in onderling overleg.

Hoofd en subdoelgroepen:

Diereigenaren

Schapen- en geiten houder (professioneel en hobbymatig)

Rundveehouders

Paardeneigenaren

Hondeneigenaren

Jagers/Faunabeheereenheden

Natuurorganisaties

Terreinbeheerders en grondeigenaren

Pers

Grote publiek

Omwonenden

Ouders

(Jonge) kinderen

Recreanten en recreatieondernemers

Ruiters

Hondenbezitters

Wandelaars, trimmers, fietsers, etc.

Recreatieondernemers

Overheid

Provincie, Rijk (inclusief onderzoeksinstituten)

Gemeentebestuurders en -ambtenaren

Waterschappen

Rijkswaterstaat (wegbeheerders)

Brandweer, politie en dierenambulance

Primaire gesprekspartners:

Provincies, Rijk

Onderzoeksbureaus

Natuurorganisaties

Terreinbeheerders, Politie

Zenders:

Primair de provincies, secundair in overleg met anderen bepalen

Intermediaren:

Pers

Steunzenders:

LTO, Faunafonds en diverse schapenhouderverenigingen voor boeren

KJV voor jagers

natuurorganisatie voor hun leden en aanhang

IVN (<https://www.ivn.nl/> voor schoolkinderen en ouders)

ANWB

Communicatiedoelstelling

Vooraf:

alle provincies hebben dezelfde informatie over wolven op hun website met een doorverwijzing naar het wolvenmeldpunt.

Eenduidige informatie naar de burger over de handelwijze wanneer een burger in aanraking komt met een wolf

Eenduidige informatie naar de media (en daarmee naar de inwoners) over de stand van zaken rond de komst van de wolf en de stappen die de partijen daarin zetten

Eenduidige informatie naar de burger over het belang van de wolf in NL

Eenduidige informatie naar de grondgebruikers over de te nemen maatregelen

Tijdens de komst van een wolf:

Eenduidige informatie naar de grondgebruikers waar zij eventuele schade kunnen melden en de procedure rondom de schade, bijvoorbeeld melding maken bij het nog in te richten wolvenmeldpunt. (Het meldpunt zet de melding door naar het Faunafonds van BIJ12.)

Helderheid verschaffen door middel van een transparante houding en ondubbelzinnige communicatie

Toespitsing communicatie als de wolf zich vestigt

Basisscenario: voordat de wolf komt

- Scenario 2: de wolf is er
- Scenario 3: als hij sneller en massaler komt (niet uitgewerkt)
- Scenario 4: bij onverwacht veel schade

- Scenario 5: bij bedreiging mens of menselijk slachtoffer

Bij alle scenario's communiceren:

- wat is volgens ons het geval,
- wat kunnen de gevolgen zijn,
- wat kunnen wij doen (handelingsruimte),
- wat is het proces?

Basisscenario: communicatie voordat de wolf komt

- wat is volgens ons het geval: er zijn wolven gesignaleerd net over de grens in Duitsland, wolvenroedels leven circa 200km van Nederland en dat is voor een wolf niet ver weg,
- wat kunnen de gevolgen zijn: er heerst veel ongeloof, er zijn veel vragen, de eerste zwervende wolven kunnen schade veroorzaken,
- wat is onze handelingsruimte: We gaan nu niet ingrijpen, kunnen we niet, mogen we niet en willen we nu nog niet. Alterra schrijft het advies wolvenplan in opdracht van de politiek, Wolven in Nederland zorgt voor betrokkenheid van stakeholders.
- Wat is het proces: Politiek werkt samen met stakeholders aan een wolvenplan, Wolven In Nederland informeert het publiek en verzamelt waarnemingen,

Scenario 2: De wolf is er

- wat is volgens ons het geval: er is een wolf gezien
- wat kunnen de gevolgen zijn: er zijn veel vragen, een wolf kan schade veroorzaken, schade moet gecompenseerd worden, er worden waarnemingen gemeld
- wat is onze handelingsruimte: we hebben een wolvenplan met afspraken die we kunnen opvolgen. Dialoog aangaan, meningen begrijpen en verwachtingen delen. We zijn en blijven in gesprek met stakeholders. Er is een communicatieloket. Er is een website met antwoorden op veel gestelde vragen en een definitie van wanneer een wolf een probleemwolf is en hoe dan te handelen. De aanwezige wolven worden gevolgd (monitoring) en het publiek wordt hierover geïnformeerd.
- Wat is het proces: voor informatie over te nemen maatregelen en tegemoetkoming in eventuele schade kunt u bij het Faunafonds terecht, voor informatie kunt u bij WolvenInNederland terecht, waarnemingen kunt u melden bij het wolvenloket.

- Tuig een informatiepunt op dat kan voorzien in een piekbehoefte, gebruik steunzenders, gebruik commerciële aanbieders van lezingen en excursies.
- De (betreffende) provincies zijn initiatiefnemers en verantwoordelijk voor de communicatie. En zal moeten communiceren om vertrouwensrelatie met doelgroepen en belanghebbenden te behouden.
- Als het gaat om overheidsopvattingen dan moeten de provincies zenden. Maar voor algemene informatie kan een maatschappelijke organisatie worden aangesteld. Maar de provincies blijft verantwoordelijk.

Scenario 4: onverwacht veel schade

- Wat is volgens ons het geval: We hebben nu een wolf, die ondanks preventieve maatregelen schade oplevert.
- wat kunnen de gevolgen zijn: Veel media-aandacht. Verlies aan draagvlak. Roep om ingrijpen.
- wat is onze handelingsruimte: Zet in op verbeteren van preventieve maatregelen, communiceer dit en houdt vinger aan de pols. Wijzen op afgesproken criteria om in te grijpen of (nog) niet.
- Wat is het proces: Publiek blijvend informeren. (Gebruik hierbij scenario's van bijvoorbeeld Zwitserland/Duitsland. In Zwitserland zijn goede afspraken over wanneer er sprake is van een probleemwolf en scenario's hoe er dan mee om te gaan.)

Scenario 5: bij bedreiging mens of menselijk slachtoffer

- Wat is volgens ons het geval: We hebben nu een wolf, die ondanks dat dit zeldzaam is, toch een mens bedreigt of zelfs een (vermeend) slachtoffer heeft gemaakt.
- wat kunnen de gevolgen zijn: Veel media-aandacht. Verlies aan draagvlak. Roep om ingrijpen.
- wat is onze handelingsruimte: Hiervoor moet issuemanagement worden ontwikkeld. Een hoog persoon (Gedeputeerde of hoofd Veiligheidsregio) communiceert hierover. Wees helder wanneer een wolf probleemwolf is en wat dan de gevolgen zijn. Als een wolf een mens dood, dan is het doodschieten van de wolf de beste optie. Het is slecht voor de wolvenpopulatie als er een wolf over de scheef gaat. Grijp in en communiceer dat dit geval zeldzaam, ernstig en tragisch is, maar dat er conform afspraak ingegrepen wordt. Communiceer hoe dit te voorkomen: Een wolf moet wild blijven. Wolven niet voeren.

- Wat is het proces: Afhankelijk van de fase, ruimtelijkheid, en doelgroep. Gebruik issuemanagement protocollen en communicatiescenario's zoals door Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer gebruikt zijn (bv. waarbij een kind gepakt is door een konik). Publiek blijvend informeren.
- Het provinciaal beleidsteam adviseert de verantwoordelijke burgemeester om een crisisteam op te zetten en voorziet hem van inhoudelijke en procesmatige adviezen. De verantwoordelijke burgemeester zet het crisisteam op en zal dit team dan voorzitten.

Communicatiestrategie:

(Betreffende) provincies en het Faunafonds communiceren één duidelijke boodschap via hun eigen kanalen. Deze eenduidige boodschap wordt gemaakt in overleg met en door alle betrokken partijen en wordt op éénzelfde tijdstip gepubliceerd. Let op: bij de te plaatsen content is het van belang de juiste bronnen te vermelden en onderling naar elkaar door te verwijzen (hyperlinks, tweets, retweets).

Kernboodschappen:

De wolf komt en wat zijn de gevolgen?

De komst van de wolf is niet onverwachts – Nederland is voorbereid op de (terug)komst van de wolf

De wolf is een beschermde diersoort. Nederland dient te voldoen aan nationale en internationale verplichtingen waardoor er bepaalde maatregelen en handelingen niet uitgevoerd mogen worden

Wolf en mens kunnen goed samenleven. De wolf vermijdt in principe mensen. Wolven zijn in principe niet gevaarlijk voor de mens

Er zal schade optreden richting vee (schaap en geit). Vee is goed te beschermen. Hier zijn maatregelen voor, maar deze worden momenteel in Nederland nog niet/nauwelijks toegepast.

Hoe gaan we met problemen en kansen om?

Voor schade is/komt tegemoetkoming

Preventie is in principe effectief en van groot belang om wolven bij schapen weg te houden

Uitgezocht moet worden welke preventiemaatregelen voor Nederland bruikbaar zijn

In uitzonderingsgevallen kan ingegrepen worden

Waar kan ik met mijn vragen terecht? Wie is verantwoordelijk?

nb: over het besluit door de provincies over het behandelbedrag bij een schade lager dan € 300,- moet tevens helder gecommuniceerd worden, zowel door provincies als door het Faunafonds.

Bij berichtgeving over vermeende schade door wolven is het raadzaam het onderwerp als volgt te benaderen: bij geleden schade aan bedrijfsmatig gehouden vee, is het in <aantal> van de <aantal> van de gevallen géén wolf. Bij een vermoeden dat de schade is veroorzaakt door een wolf, dient het te worden bewezen. De enige autoriteit die dit bewijs kan leveren en kan vaststellen of de geleden schade is veroorzaakt door een wolf is onderzoeksinstituut Alterra, in opdracht van het Faunafonds van BIJ12, door middel van DNA-onderzoek. De uitslag van het onderzoek wordt gepubliceerd strikt in overleg met het Faunafonds.

Communicatiemethoden en - middelen:

Welke informatie hebben we nodig om de boodschap duidelijk te kunnen vertellen?

- De vijf W's en H: Wie, Wat, Waar, Wanneer, Waarom en Hoe?
- Besluit(en) over behandelbedrag
- Vastgestelde FAQ's

Kanalen

Websites	Social media	Offline	Beheerder / contactpersoon
Bij12.nl Bij12.nl/faunafonds	https://twitter.com/bij12nl https://www.linkedin.com/company/bij12 https://www.facebook.com/bij12.nl	Presentaties	
Faunaschade.nl			
lpo.nl			
WolveninNederland.nl			
<evt aanvullen>	<aanvullen>		<aanvullen>
Nb: gebruik steunzenders, zet kernboodschap op ieders website en verwijs naar centrale gezamenlijke website			
	Informatieve (You-Tube) filmpjes over de wolf		

Middelen

- Persbericht: perslijst + publicatie op website (incl url)
- FAQ's
- (Nieuws)berichten / nieuwsbrieven
- E-mail (alerts)
- Wolvenplan
- Publieke uitingen van de overheid (introductie wolvenproblematiek)
- Op maat gesneden presentaties
- Algemene folder
- Toegespitste folders
- Publiceren en interviews in vak-/doelgroep magazines

Woordvoerders /contactpersonen

	Eerste woordvoerder	Tweede woordvoerder
Faunafonds/BIJ12	Communicatie (Sandra Binken/Sabrina Leidelmeijer)	Daan Jacobs
Alterra	Woorvoerder Bert Jansen	
Provincies		
Wolven in Nederland		

Deadline: gebaseerd en vast te stellen op ad hoc afspraken.

Acties:

- Opstellen gezamenlijk perslijst
- FAQ's eenduidig opstellen
- Alle woordvoerders/contactpersonen in beeld brengen

Gedachtegoed:

De communicatielijnen van de provincies en BIJ12 is niet afhankelijk van de pers en media. De provincies en het Faunafonds zijn autoriteiten op het gebied van de wolf. Op het moment dat grondgebruikers, SBB en/of <aanvullen> zelfstandig met de pers communiceren, wijken de provincies en het Faunafonds niet af van hun vastgestelde communicatielijnen maar zullen te allen tijde terug kunnen vallen op dit communicatieplan.

6. Vergunningen en ontheffingen

Flora- en faunawet

De wolf is aangewezen als beschermde soort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Habitatrichtlijn. Op 30 juni 2014 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (Staatscourant 18306). Voor beschermde inheemse diersoorten gelden een aantal verboden. Afwijkingen van deze verboden kunnen onder voorwaarden worden toegestaan. Die voorwaarden zijn: het ontbreken van bevredigende alternatieven, de gunstige staat van instandhouding wordt niet belemmerd en er moet sprake zijn van een maatschappelijk belang. Het beoordelen van de gunstige staat van instandhouding zal voor in Nederland aangetroffen dieren afgemeten worden aan de gunstige staat van instandhouding van de Pools-Duitse populatie. Dit zal beschreven dienen te worden in een of meer grensoverschrijdende, regionale wolvenplannen ('population level management plans'). In beginsel zijn gedeputeerde staten bevoegd gezag voor het verlenen van ontheffingen, bijvoorbeeld wanneer deze nodig zijn ten behoeve van de openbare veiligheid.

Voor het transport van zieke of gewonde dieren ten behoeve van opvang en verzorging geldt op grond van de Flora- en faunawet een vrijstelling, neergelegd in het Besluit vrijstelling beschermde diersoorten. Dit geldt voor vervoer waarbij binnen twaalf uren overdracht aan personen of instanties die gerechtigd zijn deze dieren onder zich te hebben.

CITES

De Convention on International Trade in Endangered Species of wild flora and fauna (CITES) is een internationale overeenkomst om de handel in beschermde planten en dieren te reguleren. CITES-certificaten zijn gebonden aan een individu en worden niet vooraf verstrekt. Voor het vervoer van een wolf (dood of levend), ook binnen Nederland en ook als dit voor onderzoek of translocatie geschiedt, is in principe een CITES-certificaat vereist. Dat geldt ook voor producten/delen van een wolf. Bloed en weefsel vallen daar ook onder. Voor bepaalde aangewezen wetenschappelijke instellingen geldt overigens een soepel regime t.a.v. monsters van bloed, weefsel of speeksel, voor bijvoorbeeld DNA-onderzoek. Keutels en urine (die op natuurlijke wijze zijn uitgescheiden) vallen in elk geval buiten de CITES-regels. Voor in het veld gevonden wolvenkeutels zijn dus geen CITES-papieren nodig. Een CITES-certificaat is ook niet vereist voor spoedvervoer van een gewonde wolf naar een dierenarts, op voorwaarde dat het dier na behandeling weer op dezelfde plek wordt vrijgelaten.

Het transport van een dode wolf (of resten) naar een onderzoeksinstituut waar dissectie plaats vindt (bijvoorbeeld Alterra of DWHC) is 'praktisch-vrijgesteld'. Omdat het transport van een dode wolf naar een onderzoeksinstituut en het spoedtransport van een gewonde wolf naar een dierenarts in de praktijk zonder CITES-certificaat plaats kan vinden, is een certificaat pas noodzakelijk bij een vervolgttransport of opslag noodzakelijk. Certificaten kunnen worden aangevraagd bij de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO).

Wet dieren

Voor het vervoer van dierlijke bijproducten (materiaal van dierlijke herkomst niet bestemd voor menselijke consumptie) is een handelsdocument voorgeschreven. Door een wolf gedode landbouwhuisdieren worden op grond van de Wet dieren gezien als dierlijke bijproducten.

In Verordening (EG) nr. 1069/2009, (kortweg de basis verordening dierlijke bijproducten) is aangegeven hoe dierlijke bijproducten dienen te worden verzameld, vervoerd, verwerkt of verwijderd. Als nationale bepaling (op basis van de Wet dieren) is aangegeven, dat kadavers van dieren, onvoorwaardelijk ter verwerking en verwijdering dienen te worden aangeboden bij de enig in Nederland erkende verwerkingsinrichting Rendac Son B.V., die geheel Nederland als werkgebied heeft toegewezen gekregen. Van deze verplichte aangifte, overdracht en verwerking (destructiebestel) kan worden afgeweken, indien het materiaal (de kadavers of delen daarvan) worden verzonden naar een bedrijf of inrichting die beschikt over een toestemming, om aldaar te worden gebruikt voor onderzoek of diagnose. Het vervoer gaat vergezeld van een handelsdocument in drievoud, waarbij de vervoerder en verzender ieder een kopie behouden, het origineel gaat met het kadaver of deel daarvan naar de aangewezen inrichting.

ESG-Alterra, Droevendaalsesteeg 3, 6708 PB te Wageningen, beschikt als onderdeel van de Wageningen Universiteit over een dergelijke toestemming voor het gebruik van dierlijke bijproducten voor onderzoek en diagnose. Na afloop van het onderzoek dient restmateriaal op voorgeschreven wijze alsnog te worden afgevoerd naar Rendac Son B.V.

Wet op de dierproeven

In verband met vangen en eventueel zenderen van een wolf is deze wet niet van toepassing volgens artikel 1b lid 7^e, indien identificatie (achterhalen herkomst) het hoofddoel is of het zenderen noodzakelijk is om op basis van het gedrag als overheid te kunnen beslissen over verdere stappen. Provincies vermelden in voorkomende gevallen in de ontheffing Wet Natuurbescherming dat vangen en verdoven en vervolgens DNA afname en zenderen ten behoeve van nadere identificatie en gedragsbeoordeling wordt toegestaan.

7. Financiën

De financiële verhouding tussen Rijk, provincies en Faunafonds inzake soortenbescherming, tegemoetkomingen in faunaschade en monitoring is in beginsel geregeld via het Natuurpact (2013).

BIJ12, unit Faunafonds, financieel gevoed door de provincies, bekostigt onderzoeken samenhangend met de afhandeling van schademeldingen. De provincies zijn verantwoordelijk voor het bekostigen van onderzoek dat nodig is om de aanwezigheid van wolven te monitoren. . Omdat deze informatie van belang is voor alle provincies zal BIJ12 als opdrachtgever optreden voor de gezamenlijke provincies.

De kosten die WiN en Alterra maken om taken uit te voeren samenhangend met verantwoordelijkheden van de provincies en het Faunafonds zullen door de provincies vergoed worden en zijn geraamd op € 15.000 per jaar. Het ministerie van EZ is verantwoordelijk voor het onderzoek en wetenschappelijk werk dat nodig is voor de instandhouding van de wolf in Nederland. Op grond hiervan vragen de provincies aan het ministerie om zorg te dragen voor de financiering van de werkzaamheden van Alterra ten aanzien van wolven, voor zover deze niet vallen onder de verantwoordelijkheid van de provincies.

8. Vervolg

De fase van territoriale wolven zal wellicht sneller actueel wordt dan we tot voor kort voor mogelijk hielden. In Niedersachsen is de populatie in 5 jaar toegenomen van 1 naar ten minste 5 roedels + nog 4 territoriale paren/dieren, in de afgelopen 2 jaar zijn daar 42 pups geboren die binnen de komende 2 jaar op zoek zullen gaan naar nieuw leefgebied. Daarom bevelen we aan om op korte termijn ook een operationeel draaiboek te laten opstellen voor de volgende fases.

Voor de volgende fasen is het opzetten van een monitoringssysteem van belang. In de eerste fase is een eenvoudige rapportage aan de Rijksoverheid nog voldoende; in de fase van vestiging zal gestandaardiseerde informatie beschikbaar dienen te komen. Een monitoringssystematiek en afspraken met deskundigenorganisaties kunnen daarin voorzien.

Het aanwijzen van leefgebieden is in de eerste fase niet aan de orde. Uit andere delen van Europa blijkt dat wolven goed in staat zijn om duurzaam te verblijven in een cultuurlandschap en daarom aanwijzen van leefgebieden niet noodzakelijk is. Of dit voor de Nederlandse situatie ook het geval is zal in een volgende fase afgewogen dienen te worden.

Hoewel er in het voorliggende plan van uit gegaan is dat de dichtheid aan wilde prooidieren niet van belang is in de fase van een zwervende wolf, verdient het aanbeveling om voor een volgende fase hierover in contact te treden met de Faunabeheereenheden en informatie over de verspreiding en dichtheid van de belangrijkste prooidiersoorten te bepalen. Het aanpassen van het beheer van prooidiersoorten kan mogelijk een bijdrage leveren aan het beperken van schade aan landbouwhuisdieren.

Indien zich in Nederland wolven vestigen en wellicht voortplanten kunnen deze niet los gezien worden van de grote Europese populaties. Voor in Nederland voorkomende dieren ligt het voor de hand om de dieren te beschouwen als onderdeel van de Pools-Duitse-populatie. Daarom is aansluiting bij de al bestaande initiatieven in Duitsland en Polen om een grensoverschrijdend beheerplan op te stellen.

9. Stroomschema

Een stroomschema is als excel-tabel bijgevoegd. In dit stroomschema kan op een eenvoudige manier bepaald worden hoe er in een bepaalde situatie gehandeld moet worden en wie daarbij betrokken dienen te worden.

10. Literatuur

Groot Bruinderink, G. W. T. A., H. A. H. Jansman, M. H. Jacobs en M. Harms, 2012. De komst van de wolf (*Canis lupus*) in Nederland. Een 'factfinding study'. Alterra-rapport 2339.

Groot Bruinderink, G. W. T. A., D. R. Lammertsma, C. Hoon, A. Krufft & R. Lanfers, 2013a. De komst van de wolf in Nederland. Verlag van de workshop gehouden op 8 november 2012. Alterra-rapport 2403.

Groot Bruinderink, G. W. T. A. & D. R. Lammertsma, 2013b. Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland. Versie 2.0. Alterra-rapport 2486.

Hove, T. van den & K. Penning, 2012. Predatie op schapen in Limburg door hond of vos. Een nulmeting bij afwezigheid van grote predatoren de wolf en de lynx. Hogeschool HAS Den Bosch.

Linnartz, L. & T. Teunissen (red.), 2013. Verslag Wolvensymposium, 16 juni 2013. Wolven in Nederland.

Oren:

Poten

Wolfsklauwen achterpoten:

Bijzondere kenmerken:

Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden, röntgenfoto:

Schotwonden (in- en uitschot):

Interne verwondingen:

Röntgenfoto gemaakt door:

Maaginhoud

Gewicht:

Inhoud:	soort	vol%
	.	.
	.	.
	.	.

Ectoparasieten:

Conditie:

Doodsoorzaak:

Voortplantingsstatus:

Te verzamelen monsters (t.b.v. partijen 1 t/m 5)

1. DWHC

Alle organen in Formaline 4%; histologisch onderzoek

Optioneel Glutaaraldehyde: Elektronenmicroscopie

Monsters - 80°C (Flat bottom tube)

Long

Hart

Lever

Milt

Nier

Maag

Darm

Brein

Uterus (if)

Gonade

Beenmerg

Feces

Lesions/abcessen

Monsters -20°C

Darm

Epiphyse bot

onderkaak

(tubes)

Urine

Bloed

2. Alterra (op onderdelen samen met Naturalis)

DNA monster Alterra/Naturalis:

Uitslag DNA-analyse:

Monsters -20 °C

Lever

Nier

Vet

Alcohol: Feces (prooidieranalyse macroscopisch)

Maaginhoud (macroscopische analyse), samen met Naturalis

Isotopenonderzoek (herkomstgebied), samen met Naturalis

Baculum (lengte & gewicht)

Kies/tand incl. wortel (leeftijdsbepaling); naar Naturalis voor een micro CT scan.

3. CVI (verzameld door DWHC)

2 x anale swabs anitibioticum resistentie

Faeces Hepatitis

2x Lever Hepatitis, TBC

Ln long TBC

Milt TBC

Maaginhoud Intoxicatie

Onderkaak

Botje van de poot epifyse

4. RIVM (verzameld door DWHC)

Monsters -80°C

Dunne darm; afgebonden; Echinococcus multilocularis

Dunne darm; -20°C en -80°C

Coloninhoud

(spoel)wormen op ethanol 70%

Spierweefsel voorpoot (>20 g) -20C Trichinella

5. Naturalis Zoveel mogelijk intacte huid en skelet: uiterlijk 14 dagen na sectie

Opmerkingen: Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol zichtwaarnemingen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:

Volgnummer:

Verricht door:

Datum:

Waarnemer:

Contactgegevens:

Plaats:

Tijd:

Duur waarneming:

Afstand:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X

Y

Omschrijving vindplaats: straat/bos /open terrein/heide/ anders:

Methode (1): auto/fiets/lopen/aanzit/speuren/met hond/ anders:

Methode (2): blote oog/verrekijker/telescoop/camera/anders:

Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht

Aantal dieren: bijzondere kenmerken:

Grootte:

Staarhouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend

Kleur: lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:

Gedrag:

Foto's/ filmopnamen: ja/nee

Foto's/ filmopnamen: gedaan door/te bezichtigen bij:

SCALP score:

Overige sporen: zicht/prooi/keutel/huilen/sporen (ander protocol invullen)

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol huilen

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

- Betreft huilwaarnemingen van wolven zelf, niet van de mens
- Algemeen: dit laatste beperkt toepassen i.v.m. risico verstoring pups!

Verricht door:

Datum:

Waarnemer:

Contactgegevens:

Plaats:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X Y

Methode: lopen/hoozigt/huilen uitgelokt/anders:

Tijd:

Duur waarneming:

Geluidsopname: Ja/nee

Na te luisteren bij:

Minimaal aantal dieren:

Afstand:

Richting:

SCALP score:

Andere sporen: zichtwaarneming/prooi/spoor/keutel (ander protocol invullen)

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol actief speuren

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:

Volgnummer:

Waarnemers:

Datum:

Plaats:

Waarnemingsdatum:

Afgelegde route:

Methode: auto/fiets/lopen

Weer:

Roedel(?):

Spoor gevolgd over lengte van (km):

Maximaal aantal (sub)adulte dieren:

Aantal jongen:

Sporen: keutel/urine/oestrusbloed/haren/prooi/zichtwaarneming/huilen/(ander protocol invullen)

Locatie sporen:

Coördinaten: X Y

DNA monsters:

Uitslag DNA analyse:

SCALP score:

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol cameraval

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Verricht door:

Datum:

Waarnemer:

Cameratype:

Contactgegevens: Winter/zomertijd:

Plaats:

Tijd:

Duur waarneming:

Afstand:

Aantal beelden:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X

Y

Omschrijving plaats: straat/bos /open terrein/heide/ wissel/ onverhard/ anders:

Zichtomstandigheden: mist/regen/helder/dag/nacht/kunstlicht/infrarood/flits

Aantal dieren:

Bijzondere kenmerken:

Grootte:

Staarhouding: over de rug/recht hangend/sabelvormig hangend/horizontaal/tussen de poten geklemd/onbekend

Kleur:

Lichte tekening: Ja/nee/onbekend/ locatie:

Gedrag/looprichting:

SCALP score:

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol wolfsspoor

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:

Volgnummer:

Verricht door:

Datum:

Waarnemer:

Contactgegevens:

Omschrijving vindplaats:

straat/ /open terrein/ anders:

Substraat:

zand/ klei/ veen/ sneeuw/ droog/vochtig/nat

Plaats:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X

Y

Foto's vindplaats:

Foto's met referentie (meetlint cm): Overzicht, Spoor, Spoorgroep (4 prenten), details Enkel/
dubbelprenten:

Spoor gevolgd over lengte van (m):

Lengte poot (zonder nagel):

Breedte poot:

Gang:

stap/ gesnoerd spoor/ dwarsdraf/ galop

Paslengte:

Leeftijd spoor:

<24 uur/ 1-3 dagen/ <1 week/ > 1 week

SCALP score:

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol wolfsprooi

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Sectienummer:

Gemeld door:

Volgnummer:

Veldvalidatie

Verricht door:

Datum:

Vertegenwoordiger Faunafonds (bij gehouden dieren):

Omgevingssporen:

keutels/ haar/ prenten

Preventieve maatregelen:

Veehouder/Waarnemer:

Contactgegevens:

BRS-nummer van DR:

Soort:

Geslacht:

Dode of nog levende prooi:

Bestemming nog levende prooi:

Omschrijving vindplaats: weiland, straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X Y

Foto's omgeving, geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Veldsectie: ja/nee

Dier getransporteerd door:

Transponder: ja/nee

Transponder nummer:

Oormerk:

Leeftijd geschat:

Bijzondere kenmerken:

Sleepspoor naar dekking:

Veldsectie prooidier

Bijtonden (afstand tussen hoektanden):

Krabsporen:

Versleping lichaamsdelen:

Vraatbeeld (buikholte geopend, ingewanden, botten, bloedingen etc.):

Conditie prooi:

Vermoedelijke datum/tijd van predatie:

Uitslag: Predator zeker/onzeker:

DNA monster naar Alterra/Naturalis: Ja/ Nee

Monster doorgestuurd aan (ISPRA/Senckenberg):

Uitslag DNA-analyse Alterra:

Uitslag DNA-analyse Naturalis:

SCALP score:

Huisdier (hond)/vee: verwijderen
wilde fauna: terug in natuur (cameraval)

Opmerkingen:

Relatie overige protocollen: ja/nee

Protocol gevangen wolf/aangereden wolf

(gebaseerd op protocol opgesteld door Alterra in overleg met betrokken partijen)

Volgnummer:

Gemeld door:

Volgnummer:

Veldvalidatie

Verricht door:

Datum:

Foto's:

Waarnemer:

Contactgegevens:

Personeel dierenambulance:

Geautoriseerd dierenarts:

Dier gevangen door (onthefing Ff-wet; CITES):

Soort:

Geslacht:

Omschrijving plaats vangst/aanrijding:

straat/bos/open terrein/ anders:

Plaats:

Waarnemingsdatum:

Coördinaten: X Y

Foto's plaats vangst/aanrijding:

Foto's wolf:

Foto's geheel dier, kop, poten, externe wonden:

Aangereden wolf:

A.

Dier ter plekke gedood (afschot)/geëuthanaseerd:

Gedood (afschot)/geëuthanaseerd door:

Kadaver wolf naar DWHC: sectie standaard protocol Bijlage 1.

B.

Nog levend dier getransporteerd/behandeld door (bevoegdheid):

Gesedeerd:

Ogen beschermd:

Wolf gerevitaliseerd:

Transponder: Ja/Nee

Transponder nummer:

Plaats waar gewonde wolf is opgevangen:

Plaats waar gewonde wolf is teruggezet:

Gevangen wolf:

Gechipt:

Chipnummer:

Lichaamsmaten aangereden/gevangen wolf

Gesedeerd:

Ogen beschermd:

Protocol veldbemonstering bijtwenden, t.b.v. DNA analyse

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.

Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzingen:

- Het grootste gevaar bij dit type bemonstering bestaat uit besmetting met materiaal uit een andere bron. Werk daarom altijd met handschoenen aan, en probeer elk contact tussen swab en eventueel vervuilde oppervlakken (anders dan de bijtwond) te vermijden.
- Bemonstering dient zo snel mogelijk na vondst van het kadaver plaats te vinden, maar in elk geval binnen 24 uur na de aanval. Succesvol resultaat is zeer zeldzaam voor bijtwenden van meer dan 24 uur oud.
- Bemonster altijd het verse kadaver, voordat deze eventueel wordt ingevroren.
- Bemonster bij voorkeur in duplo per bijtwond per kadaver.

Benodigde materialen per kadaver:

- Per bijtwond 2 swabs van type *Medical Wire Tubed Dryswab*, in gelabelde en afgesloten verpakking.
- Monsterbuis met opschrift "BLOEDWOL" (bevat enkele oranje silicakorrels)
- Flesje steriel water
- Latex handschoenen
- Buis met voorraad oranje silica-korrels
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)
- Scalpel

Veldprotocol voor bemonstering per bijtwond:

1. Doe handschoenen aan

Optioneel: In geval van duidelijke verdenking aanvreten van wond door aaseters, verwijder de huid rond de wond met een steriel mes (bijgeleverde scalpel, of een ontsmet jachtmes). Dit voorkomt bemonstering van DNA van andere dieren dan de carnivore predator.

2. Draai de steriele bus van de swab open, en haal de swab uit de bus.

3. Giet enkele silica-korrels (~5) vanuit de voorraadbuis in de monsterbuis.

Check vooraf of de silica-korrels voldoende droog zijn; bij vochtname verliezen de korrels hun oranje kleur. Kleurloze korrels zijn niet langer werkzaam. Neem in dit geval contact op met Alterra.

4. Maak de katoenen top licht vochtig door er een beetje steriel water op te druppelen.

Let op: indien de wond al duidelijk nat is, sla deze stap dan over en bemonster met een droge swab.

5. Rol de top van de swab over het oppervlak van de wond. Denk hierbij met name aan duidelijke bijtgaten van tanden en beweeg de swab ook in en door deze gaten.

6. Steek de swab terug in de bus. Voeg evt. nog enkele silicakorrels toe en druk dan de dop dicht.

7. Elke bus is voorzien van een uniek labelnummer. Noteer dit nummer op de aangegeven plaats op het bijgesloten formulier "protocol wolf" ("DNA monster(s) bijtwenden" en "DNA monster(s) omgevingsporen").

8. Herhaal stap 2-7 nogmaals met een nieuwe steriele swab voor dezelfde bijtwond.

9. Schraap met scalpel wat bebloede vacht/wol weg rond de bijt-wond en stop dit in de buis met opschrift "BLOEDWOL". Schud de inhoud naar onder zodat het contact maakt met de silica.

10. Leg de swabs en bloedwol-monsters bij thuiskomst in de koeling ($\sim 4^{\circ}\text{C}$).
Niet invriezen: ontdooien bij transport en daarna opnieuw invriezen beschadigt het DNA.

11. De genomen monsters kunnen worden opgestuurd naar Alterra

Protocol veldbemonstering keutels, t.b.v. analyse DNA en dieet

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.

Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzing: Er is geen specifieke tijdslimiet voor bemonstering van keutelresten.

Benodigde materialen per kadaver:

- 50 ml buis met het label 'KEUTEL'. De buis bevat al ethanol.
- Zip-lock plastic zakje.
- Latex handschoenen
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)

Veldprotocol:

1. Doe handschoenen aan
2. Draai de blauwe dop van de monsterbuis
3. Breek 2-3 centimeter van het uiteinde van een stuk keutel af, en doe dit in de buis.
4. Draai dop er goed op en schud het keutelfragment voorzichtig naar onderen, totdat het geheel ondergedompeld is in de ethanol.
5. Elke buis is voorzien van een uniek labelnummer. Noteer dit nummer op de aangegeven plaats op het bijgesloten formulier "protocol wolf" ("DNA monster(s) bijtwenden" en "DNA monster(s) omgevingssporen").
6. Stop de rest van de keutel in de plastic zak en sluit deze af met de ziplock. Schrijf monstercode van de ethanol-buis over op de sticker op de plastic zak.
7. Leg de buis bij thuiskomst in de koeling (~4°C).
Niet invriezen: ontdooien bij transport en daarna opnieuw invriezen beschadigt het DNA.
8. De monsterbuis kan worden opgestuurd naar Alterra
9. Leg de plastic zak met de rest van de keutel in de vriezer. Transport naar Alterra in overleg.

Protocol veldbemonstering haren, t.b.v. DNA analyse

Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.

Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015

Algemene aanwijzingen:

- Er is geen specifieke tijdslimiet voor bemonstering van haren.
- Handschoenen niet handig, want statisch.

Benodigde materialen per kadaver:

- A5-envelop met het opschrift 'HAREN'
- Protocol wolf: beoordeling prooi (Bij12/Faunafounds; bijgesloten)

Veldprotocol:

1. Pak een pluk haren van 1 plek
2. Houd de haren tegen het licht en check of zich aan de uiteinden nog een haarzakje bevindt (kleine verdikking zichtbaar). Deze haarzakjes zijn belangrijk, want dit is de cel waarin zich het DNA bevindt.
3. Indien ten minste af en toe haarzakjes zichtbaar, stop de pluk haar in de envelop
4. Probeer in totaal tenminste 20 haren met haarzakje ter bemonsteren. Plak dan de envelop dicht.
5. Alle haren uit 1 envelop worden als 1 monster verwerkt. Stop haren van een tweede lokatie daarom in een nieuwe envelop.
6. Bewaar de envelop(pen) droog op kamertemperatuur
7. De genomen monsters kunnen worden opgestuurd naar Alterra

DNA-monsterkit prooiresten wolf*Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi.**Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015*Bedoeld voor:

Bemonstering van bijtonden op en omgevingssporen rond kadavers

Inhoud per kit:

- Protocol prooiresten wolf (BIJ12/Faunafonds versie 20140813)
- Protocollen voor veldbemonstering van bijtonden, keutels en haren
- 5 swabs voor bemonstering slijmresten bijtonden (met monstercodes)
- 2 monsterbuizen zonder ethanol voor bloedwol (met monstercode)
- 3 monsterbuizen met ethanol voor bemonstering keutels (met monstercodes)
- 3 zip-lock plastic zakken voor bewaren gehele keutel (zie protocol keutel)
- 2 envelop voor bemonstering haren (met monstercode op sticker)
- 2 paar handschoenen
- 1 buis met silica-korrels (zie protocol bijtonden)
- 1 klein buisje steriel water (2.5 ml; zie protocol bijtonden)
- 2 steriele scalpelmessjes+houder (zie protocol bijtonden)

Fabricage: September 2015

Alterra - WUR

Instructies bewaren monsters >24 uur:

<u>Type:</u>	<u>Hoe bewaren</u>
Swabs	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Bloedwol	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Keutel op ethanol (DNA)	Gekoeld op 4°C, niet vriezen
Keutel restant (dieet)	Invriezen in afgesloten plastic zak

Haren	Droog op kamertemp.
-------	---------------------

Gebruikte monsters svp samen met een kopie van het Faunafonds-protocol, **als pakketje** opsturen naar:

*Alterra – Wageningen UR
p/a Jan Bovenschen, Lumen B.207
Droevendaalsesteeg 3a
6708 PB Wageningen*

Taxatierapport prooidier Wolf – Bij12/Unit Faunafonds

TAXATIERAPPORT PROOIDIER WOLF**A. Grondgebruiker / veehouder**

1. Naam _____
2. Adres _____
3. Postcode / woonplaats _____
4. Telefoon mobiel _____
5. Email _____
6. Relatienummer _____
7. IBAN nummer _____

B. Datum en tijd

1. Constatering schade _____
2. Ontvangst melding _____
3. Taxatie _____

C. Vindplaats

1. Plaats _____
2. Coördinaten (RD) X _____ Y _____
3. Omschrijving locatie:

☐ weiland	☐ tuin	☐ bos	☐ dekking
☐ anders, namelijk _____			
4. Afrastering (foto's)

☐ schapengaas	☐ elektrisch draad
☐ geen	☐ sloot

D. Prooi

1. Diersoort en ras _____
  2. Geslacht

☐ man	☐ vrouw	☐ onbekend
☐ jong	☐ subadult	☐ adult
  3. Leeftijd _____
  4. Transpondernummer ontbreekt _____
  5. Oormerknummer ontbreekt _____
  6. Schadeberekening

☐ stamboek	☐ drachtig	☐ dubbel ARR	☐ zwoeger
-----------------------------------	-----------------------------------	-------------------------------------	----------------------------------
- totaal € _____

E. Veldsectie

1. Prooi aangeraakt ja, door _____ nee
2. Prooi van locatie verplaatst ja, door _____ nee
3. Status prooi dood levend
4. Conditie prooi a.d.h.v. beenmerg _____
5. Keeltrauma aanwezig ja nee
6. Onderhuidse bloedingen ja nee
7. Afstand tussen hoektanden _____
8. Sleepspoor prooi naar dekking ja, geschatte afstand _____ nee
9. Versleping lichaamsdelen ja nee
10. Vraatbeeld _____
11. Medebenutting door aaseters ja, aaseter(s) _____ nee

12. Geschatte datum/tijd van predatie _____
13. Honden in omgeving aanwezig ja nee
14. Bijzondere kenmerken _____
15. Conclusie predatie ja, predator _____ nee

F. Omgevingssporen

1. Keutels ja, aantal _____ locatie t.o.v. prooi _____ nee
2. Haren ja, aantal _____ locatie t.o.v. prooi _____ nee
3. Pootafdrukken ja, aantal _____ locatie t.o.v. prooi _____ nee

G. Fotomateriaal

1. Omgeving ja, nummer(s) _____ nee
2. Geheel dier ja, nummer(s) _____ nee
3. Externe wonden ja, nummer(s) _____ nee
4. Kop ja, nummer(s) _____ nee
5. Poten ja, nummer(s) _____ nee
6. Bijtwonden (incl. meetlat) ja, nummer(s) _____ nee
7. Keutels (incl. meetlat) ja, nummer(s) _____ nee
8. Haren ja, nummer(s) _____ nee
9. Pootafdrukken (incl. meetlat) ja, nummer(s) _____ nee

H. DNA-monsters

1. DNA-monster(s) bijtwond(en) nummer(s) _____
2. DNA-monster(s) omgevingssporen nummer (s) _____
3. Uitslag DNA-analyse (volgt later) _____

I. Vervolgstappen

1. Bestemming dode / levende prooi Alterra DWHC dierenarts Rendac

2. DNA monsters als pakket opsturen naar:

*Alterra – Wageningen UR
p/a Jan Bovenschen, Lumen B.207
Droevendaalsesteeg 3 a
6708 PB Wageningen*

J. Overige aanwijzingen en opmerkingen

Overige sporen, zoals zicht/andere prooi/ huilen (ander protocol invullen)

Aanwijzingen veehouder / waarnemer

Overig

K. Conclusie – SCALP criteria

- O C1: harde feiten. Een bewezen waarneming van een wolf (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie)
- O C2: bevestigde waarneming van een wolf (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen)
- O C3: onbevestigde waarneming van een wolf. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk)
- O F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf gerelateerde waarneming

Eventuele (met redenen onderbouwde) bedenkingen aangaande deze taxatie kunt u binnen 8 dagen schriftelijk kenbaar maken aan het Bestuur van het Faunafonds, Leidseveer 2, 3511

Taxatierapport prooidier wolf - toelichting

Algemeen

Om voor een schadetegemoetkoming in aanmerking te komen, is het van belang te achterhalen of het gehouden dier door een wolf of een ander roofdier (bijv. vos, hond, das) is gepredeerd. Tevens is het noodzakelijk de aanwezigheid van wolven te bepalen voor de informatievoorziening over schadepreventie vanuit het Faunafonds en de monitoringsopgave van ministerie/provincies.

Voorwaarden tegemoetkoming Faunafonds

- Volgens beleidsregels binnen 7 dagen na constatering schade. DNA analyse moet echter binnen 24 uur uitgevoerd worden, waardoor zeer snelle melding gewenst is.
- bedrijfsmatig gehouden dieren (zie Gecombineerde Opgave van RVO) én in de eerste fase (zwerfende wolf) ook hobbymatig gehouden schapen en geiten.
- prooidier mag niet afgevoerd/bij wonden aangeraakt worden, dient ter plaatse te blijven voor sectie door de Consulent faunazaken van BIJ12/Unit Faunafonds.
- de sporen en DNA-analyse wijzen de wolf als predator aan of maken het al dan niet aannemelijk. Alleen DNA-monsters nemen/laten onderzoeken als redelijk vermoeden van wolf aanwezig is!
- treffen van preventieve maatregelen is niet van toepassing in de eerste fase.

Kenmerkend voor predatie door wolf

Bij wolven gaat het veelal om landbouwhuisdieren, met name schaap en geit, waarvan vermoed wordt dat het gedood is door een wolf of ander groot roofdier. Kenmerken die kunnen wijzen op predatie door wolf zijn:

- een diepe, doelgerichte halsbeet als doodsoorzaak en weinig andere bijwonden, hiervoor is sectie noodzakelijk. Verwijder wol/vacht om de halsbeet goed te kunnen bekijken;
- afstand tussen hoektanden 45 mm, doorsnede hoektand 4-5mm. Maak foto's met daarbij een meetlat als referentie;
- buikvlies met inhoud ligt naast het kadaver, meeste organen onaangeroerd;
- stukken van het kadaver verspreid;
- het vel is afgestroopt om bij het vlees op de botten te komen;
- er is veel vlees gegeten;
- de grote botten (ribben) zijn doorgebeten;
- veelal een redelijk lang sleepspoor richting dekking.

Aandachtspunten voor sectie en monstername

- Werk volgens "Bemonsteringsprotocollen op en rond kadaver mogelijke wolvenprooi" (Versie 3; Dierecologie, Alterra – WUR, september 2015);
- werk met steriel materiaal, gebruik handschoenen, pincet e.d. om monster niet te verontreinigen en vanwege mogelijke overdraagbare ziekten;
- let ook op overige sporen in de wijdere omtrek, zoals uitwerpselen en prenten op wegen en bouwland, en haren aan draad.
-

Benodigdheden

• taxatierapport prooidier wolf	• meetlat
• Alterra DNA monsterkit	• jachtmes
• camera (telefoon)	• wildhaken

- schort
- wegwerphandschoenen
- tissues / natte schoonmaakdoekjes
- wildbak
- watervaste schrijfstift
- alcohol
- grote vuilniszak

Bijlage 16

Preventieve maatregelen

Deze preventieve maatregelen zijn overgenomen uit het “voorstel voor een wolvenplan” (Groot Bruinderink & Lammertsma, 2013). Voor meer uitleg wordt verwezen naar hoofdstuk 7 van dit rapport. Er is een nieuw rapport over preventieve maatregelen in voorbereiding (Houben & van Bommel, *in prep.*). Deze bijlage zal t.z.t. vervangen worden door de informatie die daarmee beschikbaar komt. De Commissie Onderzoek van BIJ12/Unit Faunafonds is voornemens de effectiviteit van preventieve maatregelen in Nederland te laten monitoren.

Ad hoc maatregelen ter preventie van wolvenschade

Voor het tijdelijk verjagen c.q. conditioneren van wolven zijn de volgende mogelijkheden beschikbaar:

1. optisch (vlaggetjeslijn, meestal rood).
2. akoestisch (vuurwerk, gaskanonnen).
3. mobiel waakhondenteam.
4. mobiel schriknet.
5. geur en smaak (geurgordijn, prooi behandelen met Bitrex, Conditioned Taste Aversion).
6. lichamelijk (paintball, rubberkogels, halsband GPS met elektroshock en virtual fence).

Permanente maatregelen ter preventie van wolvenschade

1. (5 draads, linten) elektrisch raster > 90cm en afstand tot de grond <20cm of
2. 90 cm hoge flexinetten (omheiningen van netten die stroom voeren) V>2000-3000V/ 1J, afstand tot de grond <20 cm of
3. gaas >1,20 m op de bodem met een spandraad afgespannen.

Verklarende woordenlijst

Wolven in Nederland Wolven in Nederland is een samenwerkingsverband van een aantal natuurorganisaties die de eventuele komst van de wolf in Nederland op een zorgzame manier wil begeleiden. Wolven in Nederland bestaat sinds 2008. Het samenwerkingsverband bestaat uit de volgende organisaties: ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Zoogdierverseniging, Koninklijke Jagersvereniging, Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN), Natuurmonumenten, Rewilding Foundation en Studio Wolverine.

NDFF De Nationale Databank Flora en Fauna is een natuurdatabank die gegevens van planten en dieren in Nederland beheert. Momenteel bevat deze databank meer dan 90 miljoen waarnemingen. [Het Natuurloket](#) verzorgt het beheer en de exploitatie van de Nationale Databank Flora en Fauna in opdracht van BIJ12. Aan de Nationale Databank Flora en Fauna werken veel verschillende organisaties mee.

DWHC Het Dutch Wildlife Health Centre is het nationaal wildziekten centrum dat ziekten onder in het wild levende dieren in Nederland signaleert en onderzoekt, de opgedane kennis verspreidt en adviseert over eventuele risico's voor mens en dier. Het DWHC wordt op dit moment gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken (EZ), het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS), en de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht.

Alterra Alterra is een kennisinstituut voor de groene leefomgeving. Alterra maakt deel uit van Wageningen University & Research Centre en levert expertise op het gebied van de groene ruimte en het duurzaam maatschappelijk gebruik ervan.

SCALP- Criteria Standaardaanduiding van de waarschijnlijkheid dat een waarneming betrekking heeft op een bepaalde diersoort (in dit geval de wolf). De aanduiding is ontwikkeld in het kader van het project "Status and Conservation of the Alpine Lynx Population". De volgende codes en omschrijvingen worden gebruikt:

C1: harde feiten. Een bewezen waarneming (doodvondst, levend vangst, genetisch, door een deskundige bevestigde foto van gehele dier zijkant of voorkant plus kop, telemetrie).

C2: bevestigde waarneming (door een deskundige bevestigde waarneming van sporen, prooi, uitwerpselen, foto, koor huilen).

C3: onbevestigde waarneming. Alle aanwijzingen waarbij een wolf als mogelijke veroorzaker niet is aan te wijzen of uit te sluiten (eventueel onder te verdelen in mogelijk of onwaarschijnlijk).

F: uitgesloten dat er sprake is van een wolf-gerelateerde waarneming.

WiN Wolven in Nederland is een samenwerking van Natuurmonumenten, ARK Natuurontwikkeling, FREE Nature, Koninklijke Jagersvereniging, IVN, IFAW, Studio Wolverine, Rewilding Foundation en de Zoogdierverseniging. Wolven in Nederland zet zich in om draagvlak voor de wolf te creëren.

Wolvenmeldpunt Plaats waar waarnemingen van wolven gemeld kunnen worden. Wolven in Nederland zal verzocht worden om dit Wolvenmeldpunt in te richten en beheren.